Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.1014

زاراوه لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا

بەکر عومەر عەلی[1] سۆزان سەعدوڵلا عەبدولغەنی[2]

بەشی زمانی کوردی ، کۆلێژی زمان ، زانکۆی سلێمانی.

بەشی زمانی کوردی ، کۆلێژی پەروەردە و زمان ، زانکۆی چەرموو، چەمچەماڵ ، سلێمانی ،کوردستان عیراق.

پوختە

توێژینەوەکە پوختەی بەشێکە لە بەشەکانی نامەی دوکتۆراکەماندا ، کە ئەم بەشە بۆ ڕێگەیەک لە ڕێگە بنەڕەتییەکانی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردیدا تەرخانکراوە ، کە ئەویش زاراوەیە . (زاراوە) ڕۆڵێکی باڵا دەگێڕێت لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگدا ، چونکە لەگەڵ پێشکەوتنی خێرایی ژیان و سەرهەڵدانی چەمک و داهێنانی نوێ وشەو زاراوەی نوێ دێتە ئاراوە ، کە بە تێپەڕبوونی کات هەندێکیان ڕەگ دادەکوتن و دەبنە بەشێک لە فەرهەنگی زماندا و دەروازەکانی فەرهەنگی زمان لە ڕووی ڕواڵەت و ناوەرۆکەوە دەگۆڕێت . زاروەکانیش ئەو وشانەن ، کە لەبوارە تایبەتییەکاندا بەکاردەهێنرێن ، وەکو بوارەکانی زانست وئەدەب وڕامیاری و ...هتد .

Article Info

Received: January, 2019

Revised:February,2019

Accepted:April,2019

Keywords

زاراوە ، فەرهەنگ ، فەرهەنگی بنەڕەتی ، فەرهەنگی تایبەتی ، لێکسیم ، کەرەستەی بیانی

Corresponding Author

suzan.saadulla@charmouniversity.org

پێشەکی

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە ئەوەیە، کە ڕۆڵی (زاراوە) لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمانی کوردیدا بخاتەڕوو، هەروەها لەم توێژینەوەیەدا پشتمان بە ڕێبازی پەسنی - (وەسفی) بەستوەو نموونەکانیش ئەو زاراوانەن ، کە لە بوارە تایبەتییەکاندا بەکاردەهێنرێن .

توێژینەوەکە لە دوو بەش پێکهاتووە ، بەشی یەکەم : تیۆری و ڕوونکردنەوە بۆ چەمکی (زاراوە)و پێویستی زاراوە و ئەو بابەتانەی کە پەیوەندیدارن بە (زاراوە) ، بەشی دووەمیش لە دوو تەوەرە پێکهاتووە ، لە تەوەرەی یەکەمدا هەندێ لە لایەنەکانی فەرهەنگمان خستۆتە ڕوو ، وەکو گرنگی و سوودەکانی فەرهەنگ و چۆنێتی گواستنەوەی وشە و زاراوە لە نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتیدا ، لە تەوەرەی دووەمیشدا باسی دوو لایەنمان کردووە ، لایەنێک تایبەتە بە لێکسێمبوونی زاراوە و لایەنەکەی تریشیان تایبەتە بەو زاراواە و کەرەستە بێگانانەی ناو زمانی کوردی ، کە بەکاردەهێنرێن و چوونەتە ناو فەرهەنگەکەیەوە ، لە کۆتاییشدا ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان خراوەتەڕوو .

زاراوە

زانایانی ڕۆژئاواو عەرەب، چەندین پێناسەی جۆراوجۆریان بۆ زاراوە داناوە، کۆنترینیان دەڵێت: " زاراوە وشەیەکە لە بوارێکی پسپۆڕیدا واتاو داڕشتنێکی دیاریکراوی هەیە هەرکاتێک لە زمانی ئاساییدا بەکارهات مرۆڤ هەست بەوە دەکات کە ئەم وشەیە سەر بە بوارێکی دیاریکراوە." (ممدوح محمد خسارە:٢٠٠٨: ١١).

لەوبارەیەشەوە ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بۆ پێوانە (ئیزۆ iso)، پێی وایە " زاراوە ڕەمزێکە ئاماژە بۆ چەمکێکی دیاریکراو دەکات و لە چەند دەنگێک پێکهاتووە وەک وشەیەک یان دەستەواژەیەک خۆی دەنوێنێت لە بوارێکی پسپۆڕییدا بەکاردەهێنرێت." (جوانە ئەحمەد حسەین:٢٠١٤: ٧).

هەرلەمبارەیەشەوە، (مەحمود فەهمی حیجازی) لە کتێبەکەیدا، ئاماژە بۆ باشترین پێناسەی زاراوە دەکات لە لای زمانەوانە ئەوروپییەکان، کە ئەو پێناسەیەش ئەوەیە: " زاراوە یاخود دەستەواژەی زاراوەیی، چەمکێکە یان دەستەواژەیەکی لێکدراوە، واتاو بەکارهێنانێکی چەسپاو و دیاریکراوی هەیەو، دەربڕینێکی تایبەتە لە بوارێکی تایبەتدا بەکاردەهێنرێت و لە زمانەکانی تردا هاوواتای هەیە." (١٩٩٣: ٩-١٠).

ئەوەی جێی سەرنجە لەو پێناسانەی، کە خستمانەڕوو، بە هیچ جۆرێک ئاماژە بۆ واژەی (ڕێکەوتن) نەکراوە، پێویستە لە پێناسەی (زاراوە)دا، ئاماژە بە واژەی (ڕێکەوتن) بکرێ، لەبەرئەوەی کۆمەڵێک پسپۆڕ لە بوارێکی تایبەتدا لەسەر زاراوەیەکی دیاریکراو ڕێکدەکەون. بەجۆرێک بگونجێ لەگەڵ چەمکەکەو بەشێوەیەک هیچ ئاڵۆزییەک لای کەسەکانەوە ڕوونەدات. لە لای شارەزایانی عەرەبی ئەم بوارە، جەخت کراوەتەوە لەسەر (ڕێکەوتن) و لە زۆربەی پێناسەکانیشیاندا، ڕەچاوی ئەم واژەیەیان کردووە، بۆ نموونە (الشریف الجرجانی)، بۆ پێناسەی زاراوە دەڵێت: " زاراوە ڕێکەوتنێکە لە نێوان کۆمەڵێکدا دەربارەی چەمکی شتێک یان ڕووداوێک بە وشەیەک، کە لە واتایەکەوە بۆ واتایەکی تر گواسترابێتەوە." (١٩٧١: ١٦). هەرلەمبارەیەوە (أحمد فارس الشدیاق) بۆ پێناسەی (زاراوە) نوسیویە: " زاراوە ڕێکەوتنی گروپێکی تایبەتمەندە لە بوارێکی تایبەتدا." (١٩٧٩: ٤٣٧).

دیدوبۆچوونی شارەزایانی ئەم بوارە لە زمانی کوردیدا، ئەگەرچی جیاوازییەکی زۆر بەدیناکرێت، بەڵام سەرنجیان لەسەر پێناسەی (زاراوە) گۆشەنیگایەکی وەرگرتووە، کە بگوترێ شارەزایانی زمانی کوردیش بۆچوونی تایبەتی خۆیان لەسەر پێناسەی (زاراوە) هەبێت و سەرنج و تێڕوانینەکانی خۆیان هاوشێوەی ئەوروپی و عەرەبەکان هەبێت. بۆ نموونە:

- شەهاب شێخ تەیب تاهیر: " زاراوە ناوێکی ڕەسەنە لە فەرهەنگی نەتەوایەتی کوردییەوە بەپێی ڕێبازێکی وشەسازی کوردی، بۆ مەبەستێکی دیاریکراو لە کۆڕی پسپۆڕێتیدا سازکراوە." (٢٠١٢: ٢٢٦).

- کامل حەسەن ئەلبەسیر: " زاراوە ووشەیەکی تازەبەکارهێنراوە لەلایەن تاقمێکی تایبەتیەوە بۆ مەبەستێکی تایبەتی سازدەکرێت و بەکاردەهێنرێت." (١٩٧٩: ٢٤).

- جەمال عەبدول: " ناوێکی ڕەسەنە، لە فەرهەنگی نەتەوایەتی کوردییەوە، بەپێی ڕێبازێکی وشەسازیی کوردی، بۆ مەبەستێکی دیاریکراو، لە کۆڕی پسپۆڕیدا سازکراوە." (٢٠٠٨: ١٨٥).

- کەمال جەلال غەریب: " مەبەست لە زاراوە هەر وشەیەک (کلمە word)، یان دەستەواژەیەک یان دەربڕینێک (تعبیر expression) کە مانایەکی وردو دەستنیشانکراوی هەبێت، ئەگینا دەبێتە وشەیەکی زمانەوانیی ئاسایی و هەموو کەسێک تێی دەگات، کۆمەڵێک لە کەسان یان نەتەوەیەک یان جیهان بڕیاری لەسەر دابێت و لە هەندێک مەیدانی زانستی (scientific) یان هونەری و کارێکردن (تقنی technical) یان پیشەیی (مهنە-profession) یان بابەتی یاساییدا (قانونی، شەرعی legal) بەکاربهێنرێت." (٢٠١٢: ١١).

لە دوای دەرخستنی پێناسەکانی (زاراوە) لە لایەن پسپۆڕانی زمانەوانییەوە دەردەکەوێت، کە (زاراوە) ئەو وشەیەیە بۆ واتاو چەمک و مەبەستێک دادەنرێت لە بوارێکی پسپۆڕیداو ئەو زاراوانە لە فەرهەنگی گشتی زمانەکە وەردەگیرێن و بۆ چەمکێکی دیاریکراو لە بوارێکی تایبەتدا بەکاردەهێنرێن. واتە ئەو وشانە واتایەکی نوێ وەردەگرن، کە لە زمانی ئاساییدا بەکارهاتووە، لێرەدا دەتوانین بڵێین پێناسەی زاراوە پشت بە سێ بنەما دەبەستێت: وشەو گواستنەوەی واتاو ڕێکەوتن.

پێویستی زاراوە

زاراوەکان کلیلی زانستەکانن و کۆڵەکەی زمانی پسپۆڕین و لە بوارەکانی " وەرگێڕان و گواستنەوەی زانیاری و چەمکە نوێیەکان و تۆمارکردنیان و پاشان لە قۆناغەکانی فێرکردندا بە گشتی و قۆناغی خوێندنی باڵا بە تایبەتی". (أحمد بن محمد المعتوق :٢٠٠٠: ٣٥٠). بایەخێکی بێ سنووریان هەیە، بۆیە بەپێی دەربڕینی خوارزمی دەگوترێت تێگەیشتنی زاراوە نیوەی زانستەکەیە، لە کاتێکدا ژیان بەرەوپێشەوە دەڕوات و واتاکان بێ سنوور دەبن و وشەکانی زمان بەشیان ناکات، زاراوە بووەتە ڕێگەچارەیەک بۆ کێشەی ناولێنانی چەمکە نوێیەکان بە مەرجێک، کە بگونجێ لەگەڵ واتای ئەو چەمکانە، واتە زاراوە فۆڕمێکە دەبێتە دەربڕی چەمکێک.

بۆ ناسینی زاراوە پێویستە چەند خاڵێک ڕەچاوبکرێت:

١- بواری زانیاری زاراوە دیاریبێت.

٢- پەیوەندی زاراوەیەک بە زاراوەکانی ترەوە دیاربێت.

٣- چەمکی زاراوەکە هیچ جۆرە ئاڵۆزییەکی تێدا بەدی نەکرێت.

٤- بۆ دیاریکردنی زاراوە دەبێت لە سەرەتادا چەمکەکە دیاریبکرێت و دواتر زاراوەکەی بۆ دابنێرێت. (جواد حسنی سماعنە:٢٠٠٠: ٩٨٠).

بۆ هەر گەشەو پێشکەوتن و داهێنانێکیش، پێویستمان بە پەیدابوون و هاتنەکایەی زاراوەی نوێ دەبێت، کە پێشتر بوونی نەبووە لە فەرهەنگی زانست و زمانی تایبەتدا. بە جۆرێک " وشەکانی زمان زیاددەکەن و گۆڕانیان بەسەردا دێت، هەندێکیان لەبەکارهێنان دەکەون بەڵام بزوتنەوەیەکی بێ ووچانو بەردەوام لە زماندا هەیە وشەی نوێ دروست دەبێت لەسەر بنچینەی ئەو ووشانەی لە زووەوە لە زمانەکەدا هەن ووشەی نوێ دروست دەبێت." (محەمەد وەسمان: ٢٠١٢: ٢٤٥-٢٤٦).

کەواتە زاراوە گرنگی خۆی هەیە لە نزیککردنەوەی دیالێکتەکان و ستانداردکردنی زمانی نەتەوەکان و یەکخستنی دەربڕین و دەوڵەمەندکردنیان، فەرهەنگی زمانەکەیش بە وشەو چەمکی نوێ زەنگین دەکات .

هەروەها ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕێت لە بەستنەوەی پەیوەندی نێوان نەتەوەو گەلەکان و گواستنەوی زانست و تەکنەلۆجیاو زانیاریی نوێ " بۆیە پێوستمان بە زاراوە هەیە لە گشت بوارەکانی ژیانداو ئەو پێویستییەش هیچ کاتێک کۆتایی نایەت و بازنەکەشی هیچ کاتێک داناخرێت بوارەکانیشی دیاری ناکرێن، چونکە زانستێکی تازەیەو پەرەسەندنی بەردەوامە، لەبەرئەوەی بە پەرەسەندنی زانیاری مرۆڤایەتی و فراوانی بازنەیی و بوارەکانی بەندە." (شەهاب شێخ تەیب:٢٠١٣: ١٨٦). هەربۆیە کاتێک، کە زانیاری لەسەر بوارەکان بەردەوام دەبێت، واتە پرۆسەی پەیدابوونی زاراوە وەستانی نییەو هەمیشە لە پەرەسەندندایەو خاڵێک بۆ دەستپێک، کە دەستپێدەکات لە بەرانبەردا ناتوانین خاڵی کۆتایش دابنێین، بەهۆی تازەگەرییەکان و بەردەوامی گەشەی زانست بازنەکان فراوان دەبن و زاراوەی نوێ لە ژیانی مرۆڤەکاندا دەدۆزینەوە.

زمانی کوردیش بۆ وەرگێڕانی زاراوەکان دەبێت پەنا بۆ گونجاندن ببات، بەڵام ڕەچاوی ئەو خاڵانە بکات، کە پێشتر خستمانەڕوو، هەر لەو ڕوانگەیەشەوە توانراوە، بە بەردەوامی بایەخ بە زمان بدرێت و دەوڵەمەند بکرێت بە زاراوەی نوێ، کە سەرئەنجام لە بوارە زانستییەکاندا زمان دەستەوسان نەبێت و لەگەڵ گەشەی دەوروبەردا هەنگاو بنێت و نەوە لەدوای نەوەش ئەم ڕێچکەیە بگوازنەوە لەسەر بنەما زانستییەکانی زمانەوانی لە پێناوی بوژانەوەی زمان و ئاوێتەبوونی هەموو ئەو زاراوە نوێیانەی، کە زۆرجار زانست و تەکنەلۆجیا دەبێتە داهێنەری، زمانی نەتەوەکانیش بۆ جێکردنەوەی بە واتا هاوشێوەکەی بەهای زاراوەی خۆی یان هاوواتاکەی یان وەک خۆی دەدۆزێتەوە.

جێوازی وشە و زاراوە:

زمانەوانەکان بۆ باسکردن لە وشەو زاراوە چەندین ڕاوبۆچوونیان بۆ جیاکردنەوەیان پێشکەشکردووە لە بواری زاراوەسازیدا، ئەم بایەخدانەش ئەڵبەتە بۆئەوەیە، کە جیاوازییەکانی وشەو زاراوە لەیەک جیابکرێنەوەو لە ئاخاوتن و نوسینیشدا هەست بە واتاو چەمکەکان دەکرێن، کە سەرئەنجام وەڵامدانەوەی پرسیاری (ئایا جیاوازی لە نێوان وشەو زاراوەدا هەیە؟)، یان (وشە لە زاراوە جیادەکرێتەوە؟) بدرێتەوە.

به بیروبۆچوونی شارەزایانی ئەم بوارە، (وشە) تاڕادەیەک سەربەخۆیە، بەڵام (زاراوە) سنوورێکی دیاریکراوی هەیە. " سنورێکی (واتایی) بە دەوردا کێشراوەو پەرژینێکی بە دەوری زاراوەکەو تەنانەت نوسەرەکەیشیدا کێشراوەو لە بواری نوسیندا بەکاردەهێنرێت." (عوسمان کەریم: ٢٠١٤: ٢١).

(زاراوە) دەربڕینێکە مانایەکی وردو دەستنیشانکراوی هەیە گروپێک لەسەری ڕێکدەکەون و لە بوارێکی تایبەتدا بەکاریدەهێنن.

(زاراوە) پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە وشەوە هەیەو جۆرێکە لە جۆرەکانی وشە " بەڵام ڕێچکەیەکی تایبەتی خۆی هەیەو لە زانستەکانی وشەسازیدا، چەند باسێکی تایبەتی لە بەشەکانی ئاخاوتن جیای دەکاتەوە." (کامل حسن بصیر:١٩٧٩: ١٠)، (وشە) موڵکی هەموو کۆمەڵە، (زاراوە) " وشەیەکی فەرهەنگی سەر زمانی کۆمەڵانی خەڵک نییە، بەڵکو وشەیەکی نوێباوە بۆ واتایەکی نوێ لە کۆڕێکی زانستی، یان ڕۆشنبیری سەردەمدا سازکراوە." (سەرچاوەی پێشوو:٢٥).

هەندێ جار تێبینی ئەوە دەکرێ، کە زاراوە لە ئاخاوتنی ڕۆژانەدا خەڵکی ئاسایی وەک وشەیەکی ئاسایی بەکاریدەهێنێ، ئەوەش لەبەرئەوەی " بە تێپەڕبوونی کات و زۆر بەکارهێنانی ئاسان دێتە بەردەست، خۆ سەرەتا هەر زاراوەیەکی نوێ، یان وشەیەکی نوێ بە سەیر دێتەبەرگوێ، بەڵام پاشان خەڵکەکە ئاشنایی لەگەڵدا پەیدادەکەن و ئاسایی دەبێت." (شەهاب شێخ تەیب:٢٠١٢: ١٧٤)، بۆ نموونە (زاراوەی خڕۆکەی سوور، ڤیتامین، بودجە، قەیران، لێزەر، چاندنی قژ، ...هتد).

هەندێ جاریش ئاشنایی لەگەڵ ئەو زاراوانە پەیداناکەن، بۆ نموونە زاراوەی (هەستیار)، کە بۆ زاراوەی (شاعیر)ی عەرەبی لە لایەن هەندێ نووسەر بەکارهێنرابوو، ئەو زاراوەیە نەتوانرا شوێنی وشەی (شاعیر) بگرێتەوە، تەنانەت ڕۆشنبیرو ئەکادیمییەکانیش هەروشەی (شاعیر) بەکاردەهێنن.

هەموو زاراوەیەک وشەیە، بەڵام هەموو وشەیەک زاراوە نییە، زاراوە " بە یەکێک لە ڕێگاکانی گۆڕینی واتای وشە لە زماندا بووە

به پسپۆڕو سنوری بەکارهێنانی تەسکبۆتەوە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٢٤).

زاراوە لە گەنجینەی وشەکان هەڵدەهێنجرێت و لە فەرهەنگەوە وەردەگیرێت، کاتێک وشە بوو بە زاراوە دەبێت بارودۆخی بۆ هەڵبکەوێت و لە واتایەک زیاتر نەگەیەنێت، چونکە وشەکان لەگەڵ دەوروبەرەکانیان واتاکانیان دەگۆڕێت و " واتای فەرهەنگی خۆیان وون دەکەن و بە پێی دەوروبەر واتای نوێی خۆیان وەردەگرن." (عبدالواحید موشیر دزەیی:٢٠١٤: ٩٤)، بۆیە وشە، کە بوو بە زاراوە واتاکەی تایبەت و تەسکتردەبێتەوە.

(زاراوە) گوزارشت لە چەمکێک دەکات، کە لە یەک کێڵگەی زانستی بێ، وشە گوزارشت لە واتا دەکات، هەروەها دەتوانین بڵێین (وشە) سەر بە زمانی گشتییەو (زاراوە) سەر بە زمانی پسپۆڕییە، واتە زمانی زانستی یاخود تەکنیکی لە بوارێکی تایبەتدا.

" ئەرستۆتالیس بۆ دەستکاریکردنی واتای وشە، بە مەبەستی زاراوەسازی چوار بنەمای داناوە، کە ئەمانەن:

١ - گواستنەوەی واتای وشە، لە ڕەگەزەوە بۆ جۆر.

٢ - گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ ڕەگەز.

٣ - گواستنەوەی واتای وشە، لە جۆرەوە بۆ جۆر.

٤ - گواستنەوەی واتای وشە، بەپێی ڕادەی پێوەندی." (جەمال عەبدول:٢٠٠٨: ١٧٩ -١٨٠).

زمانەوانە هاوچەرخەکان بەپێی ئەو ڕێگایانەی، کە ئەرستۆ دیاریکردووە بۆ گۆڕینی واتای (وشە) لە واتا بنەڕەتییەکەیەوە بۆ واتایەکی تر، چەند ڕێگایەکی تر دیاریدەکەن:

١ - فراوانکردنی واتای وشەو گواستنەوەی لە چەمکێکی دیاریکراو بۆ مەبەستێکی فراوان، بۆ نموونە زاراوەی (سەرچاوە) لە فەرهەنگدا بۆ واتای (سەرچاوەی ئاو)ە، بەڵام لە بوارەکانی زانست و مەعریفەتدا، بووە بە زاراوەیەکی ژیاری بەربڵاو.

٢ - تایبەتمەندکردنی واتای وشەو سنووردارکردنی بەکارهێنانی و گواستنەوەی لە بوارێکی بەربڵاوو فراوانەوە بۆ ئەرکێکی دیاریکراو، بۆ نموونە وشەی (پاڵاوتە) وشەیەکی فەرهەنگی ئاساییە بە تێپەڕبوونی کات بووە بە زاراوەیەکی کیمیایی.

٣ - " گواستنەوەی (وشە) لە (واتا)یەکەوە بۆ (واتا)یەکی تر، لەبەر جۆرە پەیوەندی و لێکچوونێک، (ڕێنووس)، واتا ڕاستەقینەکەی بەهۆی لێکچوونەوە بووە بە (زاراوە)یەک بۆ دەربڕینی ڕێ و شوێن و شێوازی نووسین." (جەمال عەبدول:٢٠٠٨ : ١٨١ -١٨٢).

وشە و زاراوە و پەیوەندیی بەواتاوە

١ - وشە بە پێی ئەو دەوروبەرە زمانییەی، کە تێیدا دەردەکەوێ واتاکەی ئاشکرادەبێ و لەگەڵ بەکارهێنانی لە دەربڕینی جیاوازدا واتاکەی دەگۆڕێ، واتە (وشە) توانای ئەوەی هەیە هەڵگری چەند واتایەک بێ بە پێی دەرکەوتنی لە دەوروبەری جیاوازدا، بەڵام زاراوە واتاکەی ناگۆڕێ و یەک واتای هەیە، لەو بوارە پسپۆڕییەی، کە تێیدا دەرکەوتووە، چونکە گوزارشت لە چەمکێکی دیاریکراو دەکا، لە بوارێکی تایبەتدا، بەڵام ئەگەر بوارەکە گۆڕا ئەوا واتای (دەلالەت)ی زاراوەکەش دەگۆڕێ (قەیس کاکل و دانا تەحسین:٢٠١٣: ١٠٧).

٢ - وشە لە هێماو هێمابۆکراوێک پێکدێ (أعضاء شبكة تعريب العلوم الصحية:٢٠٠٥: ٣٠). وشە نیشانەیەکە (هێما) بۆ نیشاندەرێک (هێمابۆکراو)، ئەم وێنە گۆکراوەی خوارەوە، کە پێکدێت لەم دەنگانە (م، ر، ۆ، ڤ) وێنەی هزریی لە ئاوەزدا دروستکردووە، ئاماژەکردنە بۆ گیاندارێکی ناسراو (مرۆڤ).

زاراوەسازەکان بۆ دانانی ناوێک بەرانبەر بە چەمکێکی دیاریکراو دوو بنەمایان دیاریکردووە:

ا- دەبێ ناونانی چەمک، لەلایەن چەند کەسێکی شارەزاو پسپۆڕەوە لە بوارێکی تایبەتدا دابنرێت، واتە ئەو کەسانە دەبێ شارەزاییەکی باشیان لە بوارەکەو چەمکەکەدا هەبێت.

ب- هەبوونی پێوەندییەک یان لێکچوونێک لە نێوان ناو و چەمکەکەدا، بۆ نموونە لکاندنی ناوێک بە شێوەی چەمکەکە، یان قەوارە، یان ڕەنگ، جوڵە، شوێن، ژمارە، یاخود ناوی داهێنەر، بۆ نموونە:

کرمی گەدە پەیوەندی هەیە بە شوێنەکەیەوە." وشە گوتەو واتایە. واتە وشە لە ڕێگای شیکردنەوەی زمانی و داتایی شیدەکرێتەوە، کەچی زاراوە ناولێنان و چەمکە. واتە زاراوە لە ڕێگای شیکردنەوەی زمانی و چەمکی و وێنەی هۆشەکی شیدەکرێتەوە." (قەیس کاکل و دانا تەحسین:٢٠١٣: ١٠٧).

٣- وشەکان دەچنە ناو کێڵگەی لێکسیکی، " وشەکانی زمان دەچنە ناو کێڵگەیەکی لێکسیکی کە لەگەڵ وشەکانی تری ناو کێڵگەکەوە لە سیما بنەڕەتیەکاندا هاوبەشن." (أعضاء شبكة تعريب العلوم الصحيه:٢٠٠٥: ٣٠).

ئەگەر کێڵگەی خزمایەتی وەربگرین، باوک و دایک و خوشک و برا،...هتد، وەک نموونەیەک، یەک کێڵگەی واتایی پێکدەهێنن، لەبەرئەوەی یەک سیمای واتاییان هەیە. ئەویش پێوەندی خزمایەتییە.

(زاراوە) دەچێتە ناو کێڵگەی چەمکیەوە، (زاراوە) سەر بە کێڵگەی چەمکیە تەنها لەناو ئەو کێڵگەیەوە چەمکەکەی دیاریدەکرێت، لە نێوان زاراوەیەک و زاراوەکانی ترو چەمکەکانیان، پەیوەندییەکی سنووردار هەیە، یەکێک لە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی (زاراوە) ڕێکخستنی لەناو ڕیزبەندی ئەو زاراوانەی، کە پەیوەندی پێوەی هەیە، بۆیە ناکرێت بەدەرلە بوارە زانستییەکەی باس لە (زاراوە) بکرێت. (سەرچاوەی پێشوو:٣٥).

٤- له زاراوەسازیدا " پێوانه هەیه، که زاراوەکەی تێدا دیاریدەکرێت، واته زانستێکه نرخی پێکهاته زاراوەییەکانی تێدا دیاریدەکرێت، کەواته پێوانەیەک هەیەو بەپێی ئەوانه زاراوه سازناکرێت. وشەسازی کوردی به پێی یاساکانی زمانی کوردی و ئەنالۆژیاکەی، وشەی نوێ دروست دەبێت، بۆ نموونه: براژن، ئامۆژن/مامۆژن، کچەزا، کوڕەزا،...هتد" (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٣٦)، هەروەها هەندێ جاریش پەنادەبرێتەبەر وەرگێڕان، بۆ نموونه:

مدينة الألعاب : شاری یاری

القمر الصناعي : مانگی دەستکرد

٥- له ڕووی ژمارەی برگەوە ئەو وشانەی، که لەیەک برگە پێکهاتوون زیاتر دەچەسپێن و دەمێنن و بەپێی هاتنەناوەوەی چەمک و واتای نوێ و بەهۆی گۆڕانکارییەکانەوە، وشه دەمرێ و وندەبێت، وەک " بوونەوەرێکی زیندوو، به پێی کات گەشەدەکات و دەمرێت." (حاتم صالح الضامن:١٩٨٩: ١٤٨)، یان جێگەی وشەکانی تری هەمان کێڵگه لەقدەکەن و شوێنیان دەگرنەوە، بۆیه له جیهانی وشەدا ململانێیەکی بەردەوام هەیه، بەڵام له زاراوەدا کەمتره لەبەرئەوەی زاراوه زیاتر له نووسیندا بەکاردەهێنرێ، بۆ نموونه زاراوەی: (ئاوەڵکردار، ئاوەڵکار، ئاوەڵفرمان، ...هتد).

٦- له (وشه)دا له هەندێ حاڵەتدا فۆڕمی وشه پێش وشه دەکەوێ، بۆ نموونه وشەی (ئەنفال)، که له زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوەو له قورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێدراوه وەک فۆڕمێکی وەرگیراو بووەته دەربڕی واتاو چەمکێک بۆ ونبوون و بێ سەروشوێنکردن، بەڵام له (زاراوه)دا چەمک له پێشتره، چەمکەکه دیاریدەکرێ و دواتر له لایەن کەسانی پسپۆڕەوە زاراوەیەکی بۆدادەنرێ.

تایبەتمەندییەکانی زاراوه

١- دەبێ زاراوه له تەمومژی و ئاڵۆزی بەدوور بێ و چەمکێکی دیاریکراوی هەبێ، یەک فۆڕم بێ به دەربڕی یەک چەمک، لەبەرئەوەی زاراوه چەمکێکه پێشتر سنووری بۆدیاریکراوه.

٢- هەر زانستێک کۆمەڵێ زاراوەی تایبەتی خۆی هەیەو زاراوه لەناو چوارچێوەی زانستی زاراوه (terminology)دا لێکدەدرێتەوە. (محمود فهمی حیجازی:١٩٩٣: ١٢).

٣- " ئەنالۆژیا له زاراوەدا ڕۆڵێکی گەورە دەبینێ، بۆ نموونه:

ژانه سک

ژانه سەر به ئەنالۆژیا دروستبوون ...هتد" (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٦٣).

٤- زاراوه لەلایەن زانایانی بوارێکەوە دادەنرێ و لەسەری ڕێکدەکەون، هەروەها دەشێ لەلایەن کەسێکی شارەزاوە دابنرێ، بەڵام مەرج ئەوەیه قبوڵ وەرگرێ و بەکاربهێنرێ، له چوارچێوەی ئەو زانست و بوارەدا، که زاراوەکەی بۆ دانراوه. (فرحات بلولي:٢٠١٠: ٢٢٢).

٥- زاراوه چەمکێکه پێشتر خاسییەت و سنووری بۆدیاریکراوە، واته بەهۆی دەوروبەریەوە دیارینەکراوه. (سەرچاوەی پێشوو).

٦- له بواری پەروەردەو فێرکردندا، (زاراوه) بایەخێکی زۆری هەیه، چونکه هەر بابەتێک یاخود زانستێک کۆمەڵێک زاراوەی تایبەت به خۆی هەیه.

٧- زاراوەی ساده به پەسەندتر دەزانرێت، تا زاراوەی لێکدراو. (أدريس الحسن العلمي:٢٠٠٢: ١٩).

٨-دەبێ زاراوه تا ڕادەیەک نەرم و ئامادەبێ بۆ داڕشتنی وشەو زاراوەی ترو گونجاو بێ بۆ بەکارهێنان.

٩- زاراوه دووره له بازنەی ئیدیۆمداو هێزو توانای کەمه بۆ بەئیدیۆم بوونی ، جگه له هەندێ حاڵەت، ئەوەش بەهۆی بوونی به وشەی سەر زاری زۆربەی ئاخێوەرانەوە، بۆ نموونه: به کەسێکی زیرەک دەوترێت (دەڵێی کۆمپیوتەرە!)، یان کەسێک که بەخێرایی دەڕوات دەوترێت (دەڵێی ساروخە!).

١٠- ململانێ له زاراوەدا کەمتره، وەک لەوەی له وشەی ئاساییدا هەیه.

١١- مان و نەمانی زاراوه پەیوەسته به چالاکبوونی ئەو زاراوەیە، که له چوارچێوەی زانستێکدا هەیەو تەمەنی زاراوەیەک بەنده به ئاستی پێشکەوتنی کۆمەڵ و تەمەنی ئەو زانستەی، که زاراوەکەی تێدایه. (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٦٣).

ڕۆڵی زاراوه له دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگدا:

فەرهەنگ

فەرهەنگ تۆمارگەیەکه بۆ کۆکردنەوەی وشەکانی زمان و ڕێکخستنیان بەپێی پێڕەوێکی تایبەتی و پاراستنیان له فەوتان و لەناوچوون، جگه لەڕیزکردنی وشەو شیکردنەوەو لێکدانەوەی واتا، هەندێجاریش زانیاری تریشی دەخرێتەپاڵ، سەبارەت به فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و سینتاکس و ئیتمۆلۆژییەوە.

فەرهەنگ کتێبێکی سەرچاوەیی و مەرجەعە، وشەو زاراوەی زمانێکی دیاریکراوی تێدایه، که بەشێوەیەکی تایبەتی ڕێکخراون لەگەڵ پێناسەی هەر وشەیەک و دەرخستنی هاوواتاکەی له هەمان زماندا، یاخود له زمانێکی دیکه، لەگەڵ ڕوونکردنەوەی ئەو وشانەی که لێوەی وەردەگیرێت و بەکارهێنانی مانا جیاجیاکانی و هەروەها دەرخستنی لایەنی مێژوویی وشەکان و چۆنێتی گۆکردنیان. (محمد علی الخولي:١٩٩١: ٧٤). فەرهەنگی هەر میللەتێک وەک ئاماژەیەک وایه بۆ زانینی ئاستی ڕۆشنبیری و

زانستی و ئابووری ... ئەو میللەتە، لەبەرئەوەی هەر میللەتێک لە بوارێکدا پێشکەوتووبێ، فەرهەنگی زمانەکەیان لەو بوارەدا دەوڵەمەند دەبێ.

فەرهەنگ " زمان لە شێواندن، لاوازبی، پوکانەوە، داتەپین و مردن دەپارێزێ. نەوەی نوێ، بە ووشەی کوردیی کۆن و نوێ پێدەگەیەنێ و زمانیان دەوڵەمەند دەکا. هەر بەهۆی فەرهەنگەوە دەتوانین، لە ووشەو زاراوەی دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردیی، زمانەکانی بیانیی و نەتەوەکانی جیهان بگەین." (حوسێن محەمەد عەزیز:٢٠٠٥: ٤٨٧).

واتە فەرهەنگی هەر زمانێک سوودێکی زۆری لێوەردەگیرێ و بەهۆی گۆڕانی لایەنەکانی ژیان و شارستانییەتەوە زمان گەشەدەکات و دەگۆڕێت و بەم پێیە فەرهەنگی وشەو زاراوەکانیشی فراوان دەبێ و ئەو لایەنانە زۆرو جۆراوجۆرن، کە دەبنەهۆی فراوانبوونی وشەی فەرهەنگەکان وەک: لایەنی کۆمەڵایەتی و شارستانێتی نەتەوە، لایەنی ئابووری، ڕامیاری، کاریگەری ئەدەبیات و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری، کاریگەری زمانێک بەسەر زمانێکی ترەوە، هەموو ئەم هۆیانەو چەند هۆیەکی تریش دەبنە هۆی گەشەکردن و پێشکەوتنی زمان، " بێگومان پێویستییەکانی ژیانی مرۆڤ و کۆمەڵ، لەگەڵ پێشکەوتن و گۆڕانی کۆمەڵدا، دەگۆڕێت و زیاددەکات و پێویستی تازەی ژیانی کۆمەڵ لە گەشەو گۆڕانیدا دێتەکایەوە، ئەو پێویستییانە، پێویستییان بە زمانی دەربڕین هەیە، واتە زمانێک دەبێت لەگەڵ ئەو گۆڕان و پێشکەوتنەدا بگونجێت. واتە زمانی زیندوو و ڕەسەن، دەبێت زمانی سەردەم بێت و بتوانێت، پێویستییەکانی سەردەم، لە داهات و داهێنانی تازەی تەکنەلۆژیاو زانستی جۆربەجۆر دەربڕێت و زمانی زانست و کۆمەڵ بێت." (ڕەفیق شوانی:٢٠٠١: ٤٨)، بۆیە مرۆڤ لەگەڵ گۆڕانی ژیانیدا، پێویستی بە شتی کۆن کەمتر دەبێ و وشەو ناوەکانیشیان وردە وردە ون دەبن، بەڵام لەلایەکی تریشەوە وشەو زاراوەی نوێ دێتە ناو زمانەکەوەو لەبەر پێویستی ژیانی کۆمەڵ بەکارهێنانیان زیاددەبێ لەهەمان کاتدا دەبێتە هۆی فراوانبوون و زیادبوونی وشەو زاراوەی زمان،کە سەرئەنجام دەبێتە هۆی فراوانبوونی فەرهەنگی زمان.

گرنگی و سوودەکانی فەرهەنگ لە چەند خاڵێکدا کۆدەبێتەوە:

١- "پارێزگاریکردن لە مانەوەی وشەکانی زمان.

٢- توانا بە زمان دەبەخشێ تاوەکو لەگەڵ ڕەوڕەوەی زانست و هونەر بەرەوپێش بچێ.

٣- ئاشکراکردنی واتای وشە نادیارو لێڵەکان.

٤- زانینی نەژادو داڕشتنی وشەکان.

٥- زانینی مێژووی وشەکان و گەشەسەندنیان، جیاوازی لە بەکارهێنانیاندا.

٦- هەڵوەستەکردن لەسەرئەو وشانەی لە بەکارهێنان کەوتوون.

٧- ناسینی خاوەن وتەی بەڵگەیەک لە بەڵگەکان.

٨- ناسینی پێکهاتەی وشە ئاخاوتن – نووسین.

٩- ڕێکخستنی ڕاست و دروستی وشە بە پێی ئەسڵ و گەردانکردن." (بەناز ڕەفیق تۆفیق:٢٠٠٨: ١٨-١٩).

فەرهەنگ سوودێکی گەورەی هەیە بۆ کۆمەڵگا بە تایبەت ئەو کۆمەڵگایانەی، کە زمان و کلتووری خۆیان دەپارێزن، فەرهەنگی سەرکەوتوو ئەو فەرهەنگەیە، کە سەرجەم وشەکانی زمان لەخۆدەگرێ، بە وشەی کۆن و نوێ و دەبێتە گەنجینەیەک بۆ زمان، کۆمەڵێک وشە لەناو زماندا هەن پەیوەستن بە شتە مێژووییەکانەوە پێیان دەوترێت (وشەی ونبوو)، ئەو وشانە لەناونەچوون، بەڵکو ون بوون و چوونەتە ناو گروپی وشە مێژووییەکانەوە، ئەگەر هەوڵێک بۆ پارێزگاریکردنیان لە ونبوون و لەناوچوونیان نەدرێت ئەگەرێکی دوور نییە نەوە لەدوای نەوە کەم تا زۆر بەشێکیان بە یەکجاری ماڵئاوایی لە زمانەکە بکەن و دواتریش و سەرلەنوێ ئەرکی کۆکردنەوەیان هێندە قورستر دەبێ، کەواتە فەرهەنگ تەنها ئەرکی ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی وشەکان نییە، بەڵکو پەیوەندییەکی بەهێزی هەیە بە مێژوو و ناسنامەی زمانەوە.

هەروەها ئەو وشە کۆنانە دەتوانرێ سوودیان لێوەربگیرێ بۆ واتای نوێ، " بۆ نموونە (carvan) لە زمانی ڕووسیدا بە واتای کاروان هاتووە، بەڵام ئێستا بە واتای ژوورێکی دەستکرد دێت، بە هەمان شێوە ئەم وشەیە لە کوردیدا بەکاردێت و هەمان گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٢٢).

زیادبوون و گۆڕانی وشە دیاردەیەکی سروشتی زمانەکانەو زمان توانای داهێنانی وشەی نوێی هەیە بۆئەوەی بتوانێ شان بەشانی پێویستییەکانی ژیان بڕوا، ئەم ڕاستییەش لە سەرجەم زمانە زیندووەکاندا سەرنج دەدرێت، بۆ نموونە " ژمارەی وشەکانی ئەو فەرهەنگەی کە کۆڕی زمانەوانی فەرەنسی، لە سەدەی حەڤدەهەمدا، بڵاویکردەوە، تەنها بیست هەزار وشە بوو، کەچی لە سەدەی بیستەمدا وشەکانی ئەو فەرهەنگە ژمارەیان بووە سی و پێنج هەزار وشە." (وجیە حمد عبدالرحمن:١٩٨٢: ٦٧). ئەوەی پێویستە بوترێ، کە فەرهەنگیش لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵ و زیادبوونی کەلوپەل و پێویستیەکانی مرۆڤ و گەشەکردنی بیری مرۆڤ، وشەو زاراوەکانی زیاددەکاو لە سنوورێکدا ناوەستێ.

هەندێ لە فەرهەنگەکانیش لە پاڵ لێکدانەوەی واتای وشەکانی بە هەمان زمان یان بە زمانێکی تر، گرنگی بە ڕوونکردنەوەی بنج

و ڕەچەڵەک و شێوەی بنەڕەتی وشەکان دەداو ڕەسەنیان پیشاندەداو سەرچاوەی پەیدابوون و وەرگرتنی وشەکانی زمانیش ئاشکرادەکا.

هەروەها " مەرجی سەرکەوتنی فەرهەنگێک، دیاریکردنی زۆربەی زانیاریەکانە چونکە بەراوردکردنیان بە دەروازەی زانیاریەکانی وشەکانی مێشک هێشتا کەمە." (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ٨).

جۆرەکانی فەرهەنگ

فەرهەنگ گەلێک جۆری هەیە، هەر فەرهەنگێک ئامانج و سوودی تایبەتی خۆی هەیەو لەسەر بنەمای جیاواز فەرهەنگەکان دەنووسرێن، بۆ نموونە لەسەر بنەمای مەبەست و شێوەی لێکدانەوەی کەرەسەی زمان، وەک: (فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی، فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی – بیانی، فەرهەنگی زمانی بیانی – نەتەوەیی) (حوسێن محەمەد عەزیز:٢٠٠٥: ٤٨٧). یان لەسەر بنەمای واتایی یاخود بە پێی پلەی چەسپاوی و نەچەسپاوی وشەکان، وەک (فەرهەنگی بنەڕەتی، فەرهەنگی گشتی) (تابان محەمەد سەعید:٢٠٠٨: ١٣).

بە تێکڕای وشەکانی زمان دەوترێت فەرهەنگی گشتی زمان. فەرهەنگی هەموو زمانێکیش بریتییە لە: (ڕۆژان نوری عەبدوڵلا:٢٠١٣: ١٠).

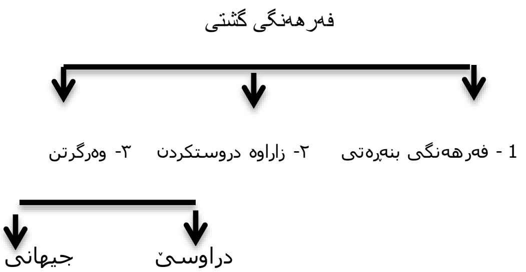

کەواتە (فەرهەنگی گشتی) سەرجەم وشەکانی زمانێکی دیاریکراو لەخۆدەگرێت و فەرهەنگی بنەڕەتی بەشێکە لە فەرهەنگی گشتی، کە بە کاکڵ و مەغزای زمان دادەنرێت و وشە ڕەسەنەکانی زمان دەگرێتەوە، کە ناسراون لە لایەن کۆمەڵێکی دیاریکراو، بەدەرلەو دیالێکتەی قسەپێدەکەن و بەدەرلەو چینە کۆمەڵایەتییەی، کە بەشێکن لێی و مەرج نییە تایبەت بن بە ناوچەیەکی دیاریکراو یان پیشەیەکی دیاریکراو گرنگ ئەوەیە کە مۆرکێکی نیشتمانییان هەیە. (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٩). وشەکانی فەرهەنگی بنەڕەتی دەچنە ڕیزی وشە ئەکتیڤەکان، کە هەمیشە بەسەر دەمەوەن و بەکاردێن.

فەرهەنگی گشتی زاراوەو وشە وەرگیراوەکانیش – خواستراوەکان – دەگرێتەوە، کە بەهۆی کارتێکردنی زمانەکان بەسەر یەک دێنە ناو زمانەکانەوە، بۆ نموونە زمانی (عەرەبی، فارسی، تورکی) کاریگەریان لەسەر زمانی کوردی هەبووە لەبەر گەلێک هۆکار، بۆیە گەلێک وشەو زاراوە لەو زمانانەوە وەرگیراون و ڕۆژانە بەکاردێن، هەروەها لەم سەردەمەدا زمانی ئینگلیزی وەک زمانێکی جیهانی کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی لەسەر زمانی کوردی هەیە.

فەرهەنگی تایبەتی (فەرهەنگی زاراوە)

لە ساڵانی دواییدا چەندین مامۆستاو شارەزایانی زمانی کوردی خزمەتێکی گەورەیان بە زمانەکە کردووە، ئەویش بە ئامادەکردن و بڵاوکردنەوەی ئەو جۆرە وشەو زاراوانەی، کە پەیوەندییان بە شارەزاییەتی تایبەتی خۆیانەوە هەیە، کۆکردنەوەی ئەو وشەو زاراوانە لە کتێبێکدا هەر فەرهەنگە، بەڵام ئەو فەرهەنگانە تایبەت دەبن بە بوارێک یان زانستێکەوە، بۆیە پێی دەوترێت (فەرهەنگی تایبەت) یان (فەرهەنگی زاراوە)، ئەم جۆرە فەرهەنگانە زیاتر بۆ کۆمەڵێکی دیاریکراو لە بوارێکی تایبەتدا بەکاردەهێنرێن، چونکە لای هەموان ئاشکرا نین و بەکارناهێنرێن. هەر زانست و پیشەیەک کۆمەڵێک زاراوەی تایبەت بە خۆی هەیەو ئەو زاراوانە لەگەڵ پێشکەوتنی زانستدا ڕوو لە زیادبوون دەکەن، بەو پێیە زاراوەکان ڕۆڵێکی گەورە دەبینن لە فراوانکردن و دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زمان، ئەم گەشەو زیادبوونە " هەروا بە ڕەمەکی پەیدانابن، بەڵکو بە پێی یاساو دەستورو پێوانە و ڕێگەو ڕێبازی تایبەتییەوە بەرهەم دێن." (شادمان سالار نەریمان:٢٠٠٨: ٣٢). واتە دەبێ پێوەرەکانی وشەسازیی کوردی و یاساکانی زمانی کوردی ڕەچاوبکرێن و هاوتاسازی بۆ زاراوە بیانییەکان بکرێ یان لە ڕێگەی قەرزکردنی زاراوە لە زمانی ترەوە بکرێ. شارەزایان بۆ سازکردنی زاراوەیەکی نوێ، بۆئەوەی ببێتە دەربڕی چەمکێکی نوێ، چەند ڕێبازێکیان پەیڕەوکردووە:

١- دارشتن
٢- لێکدان
٣- فرێزی چەسپاو (حاتەم ولیا محەمەد:٢٠٠٠: ٢٩).
٤- وەرگێڕان (کاڵکە). (ئیبراهیم ئەمین باڵدار:١٩٨٦: ٢٢٠).
٥- گەورەکردنی کەرەستەی خۆماڵی لە ڕێی فراوانکردنی واتاکانیانەوە (عوسمان کەریم:٢٠١٤: ٨٤).
٦- وەرگرتن (خواستن).
٧- داتاشین (کامیل حەسەن بەسیر:٢٠١٣: ٣٨).

گواستنەوەی وشەو زاراوە لە نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتیدا:

أ- گواستنەوەی وشە لە فەرهەنگی گشتییەوە بۆ فەرهەنگی تایبەتی.

ئەم جۆرە گواستنەوەیە زۆر بە ڕوون و ئاشکرایی لە زماندا بەرچاودەکەوێ، گەلێک وشە لە فەرهەنگی گشتییەوە گواستراوەتەوە بۆ ناو فەرهەنگی تایبەتی، گواستنەوەی وشەیەک بە واتایەکی گشتی ئاسایی بۆ زاراوەیەکی تایبەت بە زانستێک و چەمکێکی تایبەتی، مەرج نییە ئەو وشانە کاتێک دەچنەناو فەرهەنگی تایبەتییەوە واز لە واتا گشتییەکەی بێنێ، بەڵکو لە هەردوو جۆرە فەرهەنگەکەدا (واتای گشتی، چەمکی تایبەتی) بەکاردەهێنرێ. بۆ نموونە وشەی (زمان)، دوو واتای هەیە:

زمان: (فەرهەنگی گشتی) زمان پارچە گۆشتێکە لە جەستەی مرۆڤدا هەیە.

زمان: (فەرهەنگی تایبەتی) لە زانستی زمانەوانیدا بەکاردەهێنرێ، چەمکێکی تایبەتی هەیە.

توێژ: کۆبوونەوەی چەوری پێکهاتەیەک (فەرهەنگی گشتی)، توێژ: چینەکانی کۆمەڵگا (فەرهەنگی تایبەتی).

لەم نموونانەدا بۆمان دەردەکەوێ زاراوەی (زمان) ، کە لە فەرهەنگی گشتییەوە گواستراوەتەوە بۆ فەرهەنگی تایبەتی، واتا گشتییەکەی لەدەست نەداوە بۆ هەردوو واتاکان بەکارهاتووە، بە هەمان شێوە بۆ وشەی (توێژ)یش.

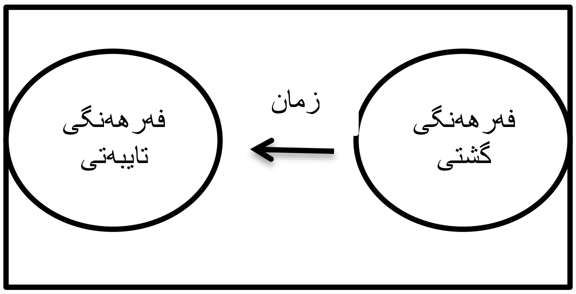

ب- گواستنەوەی زاراوە لە فەرهەنگی تایبەتییەوە بۆ فەرهەنگی گشتی.

زاراوە لە ئامێزی پسپۆڕێتێکاندا سەرچاوەی وەرگرتووە، زۆرجاریش بەخێرایی بڵاودەبێتەوەو دەکەوێتە سەر زاری زۆربەی قسەپێکەرانی زمانێکەوەو لە فەرهەنگی گشتیدا تۆماردەکرێ لەپاڵ مانەوەی لە فەرهەنگی تایبەتیدا، ئەم دیاردەیە زیاتر لەو چەمکانەدا ڕوودەدا کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بە کۆمەڵگاوە هەیە. (أعضاء شبكة العلوم الصحية:٢٠٠٥: ٣٧). بۆ نموونە ئەو زاراوانەی پەیوەندییان بە باری تەندروستی و سیاسی و ئابووری خەڵکەوە هەیە، خێرا بڵاودەبنەوە، بەڵام ئەو زاراوانەی کە پەیوەندییان بە زانستی کیمیاو فیزیایەوە هەیە کەمترن، بۆ نموونە:

دەستکرد، داهێنان، دراوی ساختە، بودجە، پەراسیتۆڵ، ئینتیهاب (التهاب)، سۆنەر، دەرماڵە، ...هتد.

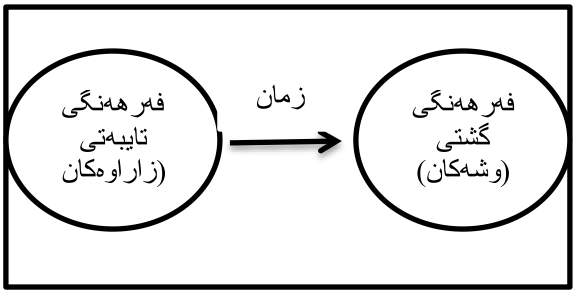

ئەوەی پێویستە بوترێ، کارلێکی نێوان فەرهەنگی گشتی و فەرهەنگی تایبەتی زاراوە
بەردەوامە و ڕوو لە زیادبوون دەکا.

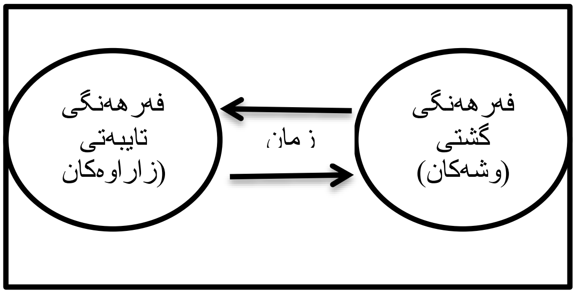

بوون بە لێکسێمی زاراوە و وشەی بیانی:

ڕوونکردنەوەیەک بۆ – بە لێکسێم:

بە لێکسێم پرۆسەیەکە وەک جۆرێک بەکارهێنانی سەلیقە بە شێوازێکی پەیڕەوبەندانە لە لایەن ئاخێوەری زمانێکەوە ئەنجامدەدرێت و " پرۆسەیەکە بۆ تێکردەی توخمێک لە فۆرمی وشە، یان فرێزدا بۆناو فەرهەنگی زمانێک." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ٤٥)، هەروەها ئەم پرۆسەیە تەنها لە

چوارچێوەی زمانێکی تایبەت ئەنجام نادرێت، بەڵکو دەتوانرێت لە ڕێی قەرزکردنی زاراوە و وشەی بێگانەش (Borrowing Word) ڕوودات.

لە ڕێگەی ئەم پرۆسەیەوە " یەکە نوێیەکان کە وەک یەکەی فەرهەنگی ڕەچاودەکرێن، بەدی دێن." (Brinton and Traugott:2005:32). هەروەها پرۆسەکە بە گۆڕینی فۆڕمێکی ئازادی سینتاکسی بۆ فۆڕمێکی چەسپاوی مۆرفۆلۆجی/فەرهەنگی دەبێت، واتا: هەر فۆڕمێکی زمانی پەیوەست بە نواندنی واتاییەوە، کەوتە دەرەوەی یاسا ڕێزمانییەکانی زمانەوە ئەو کاتە بە لێکسیم دەبێت. (ئاڤێستا کەمال مەحمود:٢٠١٢: ١٣٥). واتە بەلێکسیمبوون بە واتای داهێنانی وشەی نوێ دێت و دەکرێت بە دوو شێوە ڕوودات (أ) لە ڕێگەی دروستە سینتاکسییەکانەوە، (ب) لە ڕێگەی خواستنی وشەی بێگانەوە، ئەوەی لێرەدا گرنگە بوترێ ئەم پرۆسەیە تەنها لەسەر وشە جێبەجێناکرێ، بەڵکو لەسەر زاراوەش دەکرێت، چونکە زاراوە جۆرێکە لە وشە بۆیە ئەو پرۆسانەی کە وشەی پێ دروستدەبێت زاراوەش دەگرێتەوە.

وەرگرتنی کەرەستەی بێگانە:

لە هەموو زمانێکدا بۆ پڕکردنەوەی کەلێنەکان بە وشەو زاراوەی پێویست پەنادەبرێتەبەر ڕێگای وەرگرتنی کەرەستەی بێگانە هەر زمانێکیش بە ڕادەی جیاواز ئەو کەرەستانە وەردەگرێت، بوونی ئەو کەرەستانەش لە زماندا کاریگەریەکی نەرێنی ناکات لەسەر زمان و بێگومان هیچ زیانێک بە زمانەکە ناگەیەنێت، بگرە دەوڵەمەندیشی دەکات، ئەگەر بەپێی پێویست و مەرجی تایبەت پرۆسەی وەرگرتنەکە ئەنجام بدرێت.

پرۆسەی وەرگرتن تەنها (وشە)و (زاراوە) ناگرێتەوە بەڵکو هەموو یەکەو دانەکانی تری زمانیش دەگرێتەوەو لە زمانێکەوە دەچنەناو زمانێکی ترەوە، لە بچووکترین کەرەستەی زمانی کە دەنگە تا گەورەترین کەرەستە، کە ڕستەیە. ئەم کەرەستە بێگانانەی ناو زمانی کوردی هەندێکیان بە ڕادەیەکی زۆر بەکاردەهێنرێن لە لایەن قسەپێکەرانەوە وەکو کەرەستەکانی (دەنگ، فۆنیم، وشە) بە تایبەت وشە، کە هیچ زیانێک بە زمانەکە ناگەیەنێت، بەڵام هەندێکی تریان کەمتر بەکاردەهێنرێن وەکو (فرێزو ڕستە) بێگانەکان، مەبەستمان ڕیزبوونی کەرەستەکانیانە بە پێی یاسابەندیی زمانانی تر، هۆکارەکەش دەگەڕێتەوە بۆئەوەی، کە هەندێک کەس لە زمانێک زیاتر دەزانێ و بەبێ ئاگایی پەیرەوی ڕیزبەندی ڕێکبوونی کەرەستە بنجییەکانی نێو ڕستەی زمانێکی تر بەکاردەهێنێت بۆ ڕیزکردنی کەرەستەی ڕستەی زمانەکەی خۆی و لێرەدا قسەکەر تەنها وشەکانی تایبەتن بە زمانەکەی خۆی و ڕیزکردنەکەی ڕیزکردنی زمانێکی ترە، بەڵام ئەم جۆرە وەرگرتنە (وەرگرتنی یاساو ڕێسای بیانی) زمان تووشی نەمان و لەناوچوون دەکات، بۆیە پێی دەوترێت: (ژەهری زمانی)، دەستەواژەی ژەهری زمانی (language poison) " لە زانستی زمانی نوێدا، بەو یاساو ڕێسا خوازراو، یان وەرگیراوانە دەوترێت، کە دەچنەناو زمانێکی ترەوەو بەپێی تێپەڕبوونی کات تێکەڵ بە زمانە وەرگیراوەکە دەبن و کار لە یاساو ڕێساکانی دەکەن و دواجار بەرەو مردن و لەناوچوونی دەبەن." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ١١٢). ئەوەی پێویستە بوترێ ژەهراویبوونی زمان زیاتر لە ڕێگەی (وەرگێڕان)ەوە ڕوودەدات بە تایبەتی وەرگێڕانی وشە بەوشە، کە دەبێتە هۆی ئەوەی زانیارییەکان لە قاڵبێکی زمانی بێگانەوە بێتەناو قاڵبی زمانێکی تر. (وریا عومەر ئەمین:٢٠١١: ٨٨). زمانی کوردی لەڕووی ڕستەسازییەوە بە هۆی هۆکارێک یان زیاتر کەوتۆتە ژێر کاریگەری زمانی عەرەبییەوە ئەمەش وایکردووە، کە هەندێ قاڵبی زمانی عەرەبی بێتە ناو زمانەکەمانەوەو لە بوارەکانی ڕاگەیاندن و چاپەمەنیدا ئەم قاڵبە نامۆیانە دەکەونە بەرچاو، بۆیە قسەکەری زمانی کوردی وای لێهاتووە بەبێ ئاگایی خۆی ئەم جۆرە ڕستانە لە بوارەکانی ڕاگەیاندن وەردەگرێت و لە ئاخاوتنی ڕۆژانەیدا بەکاردەهێنێت. بۆنموونە:

دەستم کرد بە نووسینی ئەم کتێبە.

پێویستە بوترێت: دەستم بە نووسینی ئەم کتێبە کرد.

هەروەها وەک زاراوەی (علم النفس)، هەندێجار پێی دەوترێت (زانستی دەروون)، کە قاڵبێکی عەرەبییەو وشەکان کوردین و ڕاستر وایە بوترێت (دەرونزانی). (ئەکرەم قەرەداغی:١٩٨٠: ٢٧). ژەهری زمانی تەنها لایەنی ڕێزمانی ناگرێتەوە، بەڵکو لایەنی فۆنۆلۆژیش دەگرێتەوە، ئەو دەنگانە کە لە زمانێک وەردەگیرێت و تێکەڵی سیستەمی فۆنۆلۆژی زمانێکی تر دەبن و دەچنەناو پێکهاتەی چەندین وشەوە. (کامەران ڕەحیمی:٢٠٠٧: ١٦). بۆ ئەم باسە لە (بەشی سێیەم) تەوەرەی (وەرگرتن بە پێی ئاستەکان) زیاتر خراوەتەڕوو.

بە لێکسێمبوونی زاراوە و وشەی بیانی:

کاتێک قسەپێکەرانی زمانێک زاراوەو وشەیەکی گونجاویان نەبێت بۆ هەندێ چەمک و واتا ناچاردەبن پەنابەرنەبەر زاراوەو وشەی زمانی ترو بەکاریبهێنن، تاکو بتوانن لە ڕێگەی ئەو وشەو زاراوە خوازراوەی بەکاریدەهێنن کەلێنی زمانەکەیانی پێ پڕبکەنەوە.

زمانی کوردیش وەک زمانەکانی تر کۆمەڵێک وشەو زاراوەی بێگانەی تێدایەو لە چوارچێوەی زمانەکەدا بەکاردێت و ڕۆژانە لەسەر زاری خەڵک و لە بەرهەمی نوسەران و ڕۆشنبیراندا بەرچاودەکەوێت، وەرگرتنی وشەو زاراوەی بیانی بۆ لاوازی زمانەکە ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ چەند هۆکارێک دەگەڕێتەوەو دێتەناو زمانەوە لەوانەش: (داهێنان و دۆزینەوەکان، شارستانییەت و ڕۆشنبیری، دراوسێتی و کۆچکردن، ئایین، سیاسەت، زانینی زیاتر

له زمانێک، ...هتد) ئامانجی سەرەکی لە بەرکارهێنانی زمان گەیاندنی واتایە و دروستکردنی پردی پەیوەندییە لە نێوان مرۆڤەکاندا، " زمان بریتییە لە ڕێکخراوێکی هێمایی دەنگی سەربەخۆ، بە شێوەیەکی خۆرسکی و لەخۆوە لە کۆمەڵدا بەرهەمدێت، بە مەبەستی تێگەیشتنی نێوان تاکەکان بەکاردێت." (فؤاد مرعی:٢٠٠٢: ٧٠). و لە کاتێکدا چەمک و واتایەک دێتەپێشەوە و لە زمانەکەدا وشەیەک بەرانبەری نەبێ بە تەواوی مەبەستەکە بپێکێت و واتا بگەیەنێت، بە ناچاری پەنادەبرێتەبەر وشەو زاراوەی بیانی بە ڕەچاوکردنی تایبەتێتی زمانی وەرگر، بۆئەوەی ئەو بۆشاییەی پێ پڕبکرێتەوە، کە لە زمانەکەدا هەیە. زمانی کوردی بۆ واتای هەریەک لەم چەمکانە وشەکانی: (حکومەت، وەزارەت، سیاسەت، دەوڵەت، لیژنە، کۆلێژ، پەرلەمان، پەساپۆرت، فیستیڤاڵ، کەرنەڤاڵ، کۆنفرانس، زەکات، ...هتد) بەکارهێناوە، هەروەها لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی خەڵکدا دەیەها وشەو زاراوەی بێگانە دەبیسترێ لەوانەشە هاوواتاکانیان لە زمانی کوردیدا هەبن، بەڵام لە هەموو کات و شوێنێکدا واتای تەواو نەبەخشێ و مەبەستەکان نەپێکێ، بۆیە وشەو زاراوە بیانییەکە بەکاردەهێنرێ، تاکو تاکەکان بەبێ ئاڵۆزی لە یەکتر تێبگەن.

تێبینی ئەوەش دەکرێ هەندێ وشەی بیانی هەیە، هێندە لە مێژەوە لە زمانی کوردیدا بەکارهاتوون و بە شێوەیەکی وا بە کوردی کراون، کە بە هیچ جۆرێک سیمای بیانییان پێوەنەماوەو تێکەڵی زمانەکە بوون و بە لابردن و دوورخستنیان کەلێنێک و بۆشاییەک دروستدەبێت، لەم بارەیەوە (جەمال نەبەز) دەڵێت: " بۆ وێنە ئەو وشانە: بە هیچ کلۆجێک (کل وجه) هەق (حق) ماڵ (مال) نەگبەتی (نكبة) مروەت (مرؤە) ئامشۆکردن (امدوشدکردن) ...هتد، تازە تێکەڵ بە خوێن و گۆشتی زمانەکەمان بوون، لەبەرئەوە بە لای منەوە لابردنیان دەبێتەهۆی پەیداکردنی کەلێنێک کە بە هیچ کلۆجێک بۆمان پڕنابێتەوە." (جەمال نەبەز:٢٠٠٨: ١٧).

وەرگرتنی وشەو زاراوە بریتییە لە گواستنەوەی فۆڕمی بیانی بۆ زمانی خۆماڵی واتە لە زمانێکی ترەوە وەردەگیرێت و خواستراویشی پێدەوترێت. (محمد علی الخولی:١٩٨٢: ٣٤). فۆرم وەرگرتن نابێ بە شێوەیەکی ڕەمەکیی کاری پێبکرێ بەبێ ئەوەی زمان پێویستی پێبێ، ئەگینا ئەو کاتە لەبری دەوڵەمەندکردنی، زیان بە زمان دەگەیەنێ و " دەبێتە هۆی پەکخستنی سەلیقەو بیرکردنەوەی تاک و کۆمەڵ، چونکە بەکاربردنی وشەی بێگانە، وەک کەرەستەیەکی ئامادە، دەبێتەهۆی سستکردنی بیرکردنەوەو دنیابینی کوردی." (محەمەد مەجید سەعید:٢٠١٥: ١١٩) ، لەبەرئەوە وەرگرتنی وشەو زاراوە مەرج و تایبەتی خۆی هەیە بۆئەوەی زیان بە زمانەکە نەگەیێ، یەکێک لەو مەرجانە دەبێ فۆرم خواستن هەڵقوڵاوی پێویستییەکان بێ (هەژار:١٩٧٤: ٢٨٥)، ئەویش لەوکاتەیا، کە کەرەستە ماددییەکانی دەرەوەی زمان زیادەبێ وەک کەرەستەکانی تەکنەلۆژیاو ناوی هەندێ ئاژەڵ و ڕووەکی نوێ و دەرکەوتنی چەمکی نوێ و نامۆ کە پێشتر لە زمانەکەماندا بەکارنەهاتووە. (Andrew and Other:2009:225). مەرجێکی تر بۆ فۆرم خواستن (وەرگرتن) گۆڕینی دروستەی فۆنۆلۆژیی و جێبەجێکردنی فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی لەسەر وشەو زاراوە وەرگیراوەکانە، بە گۆڕینی هەندێ دەنگ و برگەو گونجاندنی لەگەڵ سروشت و یاساکانی زمانی کوردیدا. زۆر گرنگە ئەو دوو مەرجەی سەرەوە بە هەند وەربگیرێن بۆئەوەی وشەو زاراوە وەرگیراوەکان ببن بە لێکسێم و وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت.

" زمانی کوردیی هێندە وشەی زۆری لە زمانانێکی زۆرەوە وەرگرتووە، کە گرانە قسەکەرێک بتوانێت بەبێ بەکارهێنانی وشەی وەرگیراو ، هیچ چشتێک بڵێت." (محەمەدی مەحوی:٢٠١٠ :١٢٧-١٢٨). وەرگرتنی وشەی بیانی پەیوەست بە لێکسیمبوونەوە بۆئەوەی بچێتەناو فەرهەنگی زمانی کوردی و دەوڵەمەندی بکات، بەڵام پاش جێبەجێکردنی بنەماکانی بە لێکسیمبوون و گونجانیان لەگەڵ پێڕەوی فۆنۆلۆژیی و فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی، بەمەش " بەشداریدەکەین لە پاراستنی تایبەتمەندییەکانی زمانەکەماندا و لە گەشەدانی پێڕەومەندانەدا systematic بە زمانەکەمان لە ڕووی زۆرکردنی گەنجی وشەکانییەوە." (محەمەدی مەحوی:٢٠١٠: ١٤١). بۆئەوەی بتوانین وشەو زاراوەی بیانی بەکاربهێنین دەبێ بخرێتەژێر سیستەمی فۆنۆلۆژیی و مۆرفۆلۆژیی زمانە خۆماڵییەکەوە تا شێوەی دروست وەردەگرێت. (Andrew Radford and Ogher:2009:225).

زمانی کوردی دەنگ و فۆنێمی تایبەتی خۆی هەیە جیایە لە دەنگ و فۆنیمی زمانەکانی تر بە تایبەت ئەو زمانانەی کە سەر بە هەمان خێزانی زمانی نین وەک زمانی عەرەبی، لەبەرئەوە ئەو دەنگە نامۆیانە، کە لە وشەو زاراوە بیانییەکاندا هەیە کاتێک وەردەگیرێن پێویستە بەپێی فۆنۆلۆژی زمانی کوردی گۆبکرێن و بنووسرێن یان چۆن ئاسان بوو لەسەر زمان و دەربڕین بەو شێوەیە گۆبکرێن، لە زمانی کوردیدا نموونەی زۆرمان هەیە، وەک:

دعوه	داوا
معامله	مامەڵە
دوله	دەوڵەت
قرض	قەرز
میكانیزم	mechanism

تەکنیکی technical ئەگەر تەماشای ئەو نموونانە بکەین، دەبینین هەندێکیان تەنها دەنگە بێگانەکە گۆڕاوە بۆ دەنگی کوردی وەک (قرض – قەرز) هەندێکی تریان دەنگێک لە دەنگەکان تیاچووە، وەک (معاملە – مامەڵە) یان لە یەک دەنگ زیاتر تیاچووە وەک (تەکنیکی – technical) هەندێکی تر دەنگە خۆماڵییەکە گۆڕاوە بۆ دەنگێکی تری خۆماڵی، وەک (خدمە – خزمەت) یان دەنگێکی بۆ زیادبووە وەک (دولە – دەوڵەت)، بەم شێوەیە هەموو وشەکان بە کوردی کراون لە ڕووی دەربڕین و نووسینەوە، لە پاشاندا بەکارهاتوون، پابەندبوونی وشە بیانییەکان بە یاسای ڕێنووس و فۆنۆلۆژیی زمانی کوردییەوە وادەکات کە بۆنی بیانییان لێ نەیەت و بە تێپەڕبوونی کات ببن بە وشەی خۆماڵی، ژمارەیەکی زۆری وشەو زاراوەی بیانی هەیە لە نێو زمانی کوردیدا ئەمڕۆ هێندە بە هێز ڕەگی داکوتاوە، قاڵبی دەنگی و شێوەی نووسینی کوردی وەها گرتووە، نەک هەر خاوەن زمانە ڕەسەنەکە نایناسێتەوە، بەڵکو زۆربەی کوردیش نازانێت کە کوردی نین، مەگەر ئەو کەسانەی پسپۆری بابەتەکە بن و شارەزای زمان بن.

وەرگرتنی فۆرم جۆرێکە لە جۆرەکانی وەرگرتن و لە هەموو کەرەسەکانی تری زمان بڵاوترەو لە هەمووشیان زیاتر هەستی پێدەکرێ و سەرنج ڕادەکێشێ. (محەمەد مەعروف فەتاح:٢٠١١: ١٣٥)، وەرگرتن لە ئاستی وشەسازیدا خۆی لە وەرگرتنی فۆرمدا دەنوێنێت و لە ئاستی ڕستەسازیدا زیاتر لەسەر شێوەی فرێزو وشەی لێکدراو و چەسپاو دەبینرێت وەک: (معلومات، ئیشارات، مەسەلەی سیاسەت، ...هتد)، " هەروەها خواستنی وشەی سادە بڵاوترە وەک لە وشەی لێکدراو و فرێز بۆ نموونە: عیلم، شاعیر، مطعم، بڵاوترە لە سەلام و علیکم، تەشکوور، ...هتد" (ساکار ئەنوەر حەمید:٢٠٠٩: ٨٦).

لە زمانی کوردیدا هەندێ وشەی بیانی بەکارهاتووە، سەرەڕای بێگانەیی وشەکە، واتاکەی جیاوازە لە واتا ڕەسەن و بنەڕەتییەکەی خۆی بۆ نموونە:

- (بەخیل) لە زمانی عەرەبیدا بە واتای (ڕەزیل) دێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا بۆ واتای (حەسوود) بەکارهاتووە.

- (هیلاک) لە زمانی عەرەبیدا (هلاک)ە بە واتای (نەمان و لەناوچوون) دێت، بەڵام لە زمانی کوردیدا بۆ واتای (ماندوو) بەکارهاتووە.

هەندێ وشەی بێگانەی وەرگیراو کاتێک هاتۆتە ناو زمانەکەمانەوە واتایەکی بەرزی پێدراوەو هەندێکی تریشی واتاکەی نزم و تەسکبۆتەوە، بۆ نموونە (حەزرەت) لە (حضرت)ی زمانی عەرەبییەوە وەرگیراوە، لە زمانی کوردیدا بە کەسێک دەوترێت، کە لە ئاستی پێغەمبەران و پیاوچاکاندا بێت، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا بۆ کەسێک بەکاردەهێنرێت، کە ڕێزی لێبگیرێت بە واتای (بەڕێز و جەنابی) زمانی کوردییەو مەرج نییە لە ئاستی پێغەمبەراندا بێت. بۆ نموونە (حضرت الرئیس) بە واتای (جەنابی سەرۆک)، وشەی (حضرت) کراوە بە کوردی و واتاو ئاستەکەشی بەرزبۆتەوە و مەرجیشە لە کاتی بەکارهێنانی بۆ ئەو کەسانە بێ، کە لە ئاستی پێغەمبەراندان. هەروەها وشەی (دەڵاڵ)یش، کە لە (دلال)ەوە وەرگیراوە واتاکەی نزم و تەسکبۆتەوە لە واتای (ڕێنیشاندەر)ی عەرەبی بۆ کەسێک کە کارێک ئەنجامدەدات لە یاساو کۆمەڵدا پەسەند نییە و قێزەونە، بەرامبەر بڕێک پارە لە کۆمەڵگای کوردیدا.

بەو شێوەیە هەندێ وشەی وەرگیراو و بیانی واتاکەی بەرزو فراوانبووە وەکو (حەزرەت) و هەندێکی تریشیان بە پێچەوانەوە تەسک و نزم بۆتەوە وەک (دەڵاڵ).

هەروەها هەندێ وشەی تریش هەیە، کە کێڵگە واتاییەکەشی گۆڕاوە لە کاتی بەکارهێنانی لە زمانەکەماندا، بۆ نموونە وشەی (باجی) " لە زمانی تورکیدا بە واتای خوشکی گەورە دێت و لە کێڵگەی خێزاندایە. لە زمانی کوردیدا هەرچەندە بە هەمان واتا یان بە واتای باوەژنەوە ئەندامی کێڵگەی خێزان بووە، دەچنە چێوەی ئەو وشانەی کە کێڵگەکانیان دەگۆڕێت و لەناو زمانەکەماندا لە کێڵگەی جیادا دادەڕێژرێنەوە." (بەکر عومەر عەلی و عەبدولجەبار مستەفا مەعروف:٢٠١١: ٩٥). و دەچێتە کێڵگەی فەرهەنگەوە بە واتای (کارمەندی پاککەرەوەی ئافرەت) و گۆڕانی ڕشەیی بەسەرواتاو کێڵگەکەیدا هاتووە.

جۆرێکی ترلەو وشانە مارکەی بەرهەمێکی پیشەسازین، بەڵام لە ئێستادا بۆ ناوەڕۆکی کەرەستەکان و هاوشێوەی ئەو کەرەستانە بەکاردێن و لە کێڵگەی مارکەدا نەماونەتەوە، وەک (تاید، فاس، کلینکس، ...هتد). ئەوەی جێی ئاماژەیە هەندێ لە نووسەران و زمانەوانان جەخت دەکەنەوە لەسەر ئەوەی هەر فۆرمێکی بیانی کاتێک وەردەگیرێ لە زمانی سەرچاوەو بۆئەوەی ببێ بە لێکسیم و وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا بکرێت دەبێ هەموو مەرجەکانی بە لێکسیمبوونی تێپەڕاندبێ، یەکێک لەو مەرجانە گۆڕینی فۆڕم- بخرێتەژێر کاریگەری فۆنۆتاکتیکی کوردییەوە – و واتای وشە وەرگیراوەکانە، کە پێشبینی گۆڕینی کێڵگەی واتاییشیان دەکرێ، ئاشکرایە فۆرم گۆڕین هیچ کێشەیەک دروست ناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە سەلیقەو دنیابینی کوردانەی پێی دەبەخشرێت و زۆربەشیان لە فۆڕمە ڕەسەنەکانیان دوورناکەونەوە، بۆ نموونە: (تام = طعم، تازە = طازج) (عەزیز ئاکرەیی:١٩٧٨: ١١٤). بەڵام گۆڕینی واتای وشە بیانییەکان تا ڕادەیەک نەگونجاوەو دەبێتە هۆی شێواندنی زمان و بە هەڵە لە یەکتر تێگەیشتن دێتە ئاراوە، بۆ نموونە وشەی

(بەلوعە) لە (بلوعە)ی عەرەبی وەرگیراوە، لە زمانی سەرچاوە بۆ واتای زێراب یان پاشەڕۆ بەکاردەهێنرێت و لە زمانی خۆماندا بۆ واتای سەرچاوەی ئاوی خواردنەوە بەکارهاتووە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە " پێشبینی ئەوە دەکرێت، کە ئەو وشەیە بە هەڵەو تێگەیشتنی هەڵەوە هاتبێتە زمانەکەمانەوە، چونکە هەمان وشە لە زمانی یەکەمدا بۆ خواردنەوە نەگەتیڤە، کەچی لای ئێمە بۆ ئەو بوارە پۆزەتیڤە." (بەکر عومەر عەلی و عبدالجبار مستەفا مەعروف:٢٠١١: ٢٩-٤٢). بە تایبەت ئەو جۆرە وشانە لە ڕێگەی خەڵکی ئاساییەوە وەردەگیرێن و بە شێوەیەکی بێ ئاگایانە ئەو وشانە هاوردە دەکرێن، بۆیە پێویستە کاتێک وشەیەک لە زمانێکی بیانی وەردەگیرێ بە هەمان واتا وەربگیرێ و بە پێی پلان و بەرنامەیەکی داڕێژراو بەکاربهێنرێ تا ئەو کاتەی فۆرمێکی گونجاو بۆ ئەو واتایانە دروستبکرێ.

ئاشکرایە، کە زاراوە جۆرێکە لە وشە بەڵام هەندێ تایبەتمەندی بۆ زیادکراوە، یەکێک لەو تایبەتمەندیانە: زاراوە زیاتر کۆمەڵێک لە کەسانی شارەزا لە پیشەیەک یان هونەرێک یان زانستێک یان بابەتێکی تایبەتیدا بەکاریدەهێنن. (کەمال جەلال غەریب:٢٠١٢: ١٢). واتە زاراوە وشەیەکی سەر زمانی خەڵکی ئاسایی نییە، لەبەرئەوە ئەوانەی تایبەتمەندن لە بوارە جیاوازەکاندا، ئەگەر نەیانتوانی زاراوەی ڕەسەنی کوردی بدۆزنەوە بۆ واتاو مەبەستەکانیان دەکرێ سوود لە وەرگرتنی زاراوە لە زمانێکی تر ببینن، بەڵام زۆر گرنگە پێشتر باش لە واتاو چەمکی زاراوە وەرگیراوەکە تێگەیشتبن دواتر بەکاربهێنن و بیخەنە ناو فەرهەنگی زاراوەکانی بوارەکەیانەوە، ئەم کارەش بە تاکە کەسێکەوە ناکرێ، بەڵکو بە ڕاوێژکردن و هاریکاری شارەزایانی بوارە جیاوازەکان ئەنجامدەدرێت.

زۆر پێویستە لە کاتی وەرگرتنی هەر زاراوەیەکی بیانی بۆ هەمان واتا بنەڕەتییەکەی خۆی بەکاربهێنرێت و چەمک و واتایەکی تری نەدرێتەپاڵ " لەبەرئەوەی زاراوەی بیانی، لە زمانە ڕەسەنەکەی خۆیدا بۆ واتایەکی تایبەت، یان دیاریکراو، بەکارهێنراوە، دەبێ کە دەیخوازین لە زمانی کوردیشدا، بە وردی و بێ دەستکاری واتاکەی بۆ هەمان مەبەست بەکاربهێنین." (جەمال عەبدول:٢٠٠١: ٦٣).

ئەنجام :

1- زاراوە ڕۆڵێکی گەورە دەگێڕێت لە دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی زماندا ، چونکە بە هۆی تازەگەرییەکان و بەردەوامی پیشکەوتنی زانست ، زاراوەی تازە پەیدادەبێت و ناتوانرێت خاڵی کۆتایی بۆ دابنرێت .

2- وشە گوزارشت لە واتا دەکات ، بەڵام زاراوە گوزارشت لە چەمکێک دەکات ، بۆیە (زاراوە) سنوورێکی دیاری کراوی بۆ پەیدادەبیت جیایدەکاتەوە لە واتا گشتییەکەی و فەرهەنگی گشتی و تایبەتی زانستەکان دەوڵەمەندەکات بەو جۆرە زاراوانەی کە واتایەکی تازەی پێی پەخشراوە.

3- بەهۆی کاریگەری زمانەکانی تر لەسەر زمانی کوردی ، وەکو زمانەکانی (عەرەبی ،فارسی ، تورکی ، ئینگلیزی) گەلێک وشە و زاراوە لەو زمانانەوە وەرگیراون و لە پاش گۆڕینی درووستەی فۆنۆلۆژی و جێبەجێکردنی فۆنۆتاکتیکی زمانی کوردی ، وەک فۆرمێکی کوردیی مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت ، بەو پێیەش فەرهەنگی زمانەکە بەو جۆرە وشە و زاراوانەش دەوڵەمەند دەبێت .

4- هەندێ جار پەنا دەبرێتەبەر پرۆسە سینتاکسییەکان بۆ داهێنانی زاراوەی نوێ بە گۆڕینی فۆرمێکی ئازادی سینتاکسی بۆ فۆرمێکی چەسپاوی مۆرفۆلۆژی /فەرهەنگی ، بەو شێوەیەش وشە و زاراوەکانی ناو فەرهەنگی زمانی کوردی زیاتردەبێت.

5- **سەرچاوەکان**

6- بە زمانی کوردی :

7- ئەکرەم قەرەداغی (1980) ، ڕەخنە ، گۆڤاری کاروان ، ژ 45 .

8- ئاڤێستا کەمال مەحموود (2012) ، پروسە سایکولۆژییەکان ، چاپی یەکەم ، سلیمانی .

9- ئیبراهیم ئەمین باڵدار (١٩٨٦) ، زاراوە زمان لە کاروانی زانیاری ئەرۆدا ، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژ١١٢، بەغدا .

10- بەکر عومەر عەلی و عەبدولجەبار مستەفا مەعروف (٢٠١١) ، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی ، ژ ٣١

11- بەناز ڕەفیق تۆفیق ، (٢٠٠٨) ، ڕێگە بنەڕەتییەکانی دەوڵەمەندکردنی فەرهەنگی کوردی لە دیالێکتی خوارووەدا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی پەروەردەی – ئیبن روشد – زانکۆی بەغدا .

12- تابان محەمەد سەعید (٢٠٠٨) ، گەشەسەندن و پوکانەوەی گەنجینەی وشە لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .

13- جەمال نەبەز، (٢٠٠٨) ، وەرگێڕان هونەرە ،....

14- جەمال عەبدول (٢٠٠١) ، بەرکوڵێکی زانستە زاراوەسازی ، چ قەشنگ.

15- جەمال عەبدول (٢٠٠٨) ، زاراوە و زانستاندنی زمانی کوردی ، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان ، ژ٧، هەولێر.

16- جوانە ئەحمەد حوسێن (٢٠١٤) ، زاراوە و واتای زاراوە لە وتاردا (رۆژنامەی کوردی کرمانجی خواروو ٢٠٠٠-٢٠١٠) ، نامەی دوکتۆرا ، سکولی زمان –زانکۆی سلێمانی .

17- حاتم وليا محەمەد (٢٠٠٠) ، فرێزی ناوی و فرێزی کاری لە کرمانجی ژووروودا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی زمان- زانکۆی سلێمانی.

18- حوسێن محەمەد عەزیز (٢٠٠٥) ، سەلیقەی زمانەوانی و گرفتەکانی زمانی کوردی ، چ کارۆ ، سلێمانی .

19- رەفیق شوانی (٢٠٠١) ، چەند بابەتێکی زمان و رێزمانی کوردی ، چ وەزارەتی رۆشنبیری کوردی ، هەولێر.

20- رۆژان نوری عەبدوڵلا (٢٠١٣) ، فەرهەنگی زمان و زاراوەسازی کوردی ، چ چوارچرا ، سلێمانی.

21- ساکار ئەنوەر حەمید (٢٠٠٩) ، وشە خواستن لە زمانی کوردیدا ، نامەی ماستەر ، کۆلێجی زمان – زانکۆی سەلاحەددین.

22- شادمان سالار نەریمان (٢٠٠٨) ، وشەی نوێباو لە زمانی کوردیدا ، نامەی دوکتۆرا ، کۆلێجی پەروەردە – ئبن رشد – زانکۆی بەغدا .

23- شەهاب شێخ تەیب تاهیر(٢٠١٢) ، بنەما و پێکهاتەکانی زاراوە لە زمانی کوردیدا ، بەڕێوەبەرێتی چاپ و بڵاوکردنەوەی سلێمانی.

24- شەهاب شێخ تەیب تاهیر(٢٠١٣) ، کێشە و گرنگی زاراوەی زانستی لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری (الاستاذ) ، ژ٢٠٧ ، زانکۆی بەغدا .

25- عەبدولواحید موشیر دزەیی (٢٠١٤) ، لیکسیکۆلێجی ، چ ناوەندی ئاوێر ، هەولێر.

26- عەزیز ئاکرەیی (١٩٧٨) ، کارلێکرنا زمانێت بیانیا ل زمانێ کوردیی ، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد ، بەرگی شەشەم ، بەغدا .

27- عوسمان کەریم عەبدولڕحیم (٢٠١٤) ، وشەی زمانی کوردی و ڕێگاکانی دەوڵەمەندکردنی ، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .

28- قەیس کاکل و دانا تەحسین (٢٠١٣) ، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی لە ڕوانگەی تیۆری فۆستەرەوە ، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردستان ، ژ٢٧، هەولێر.

29- کامل حەسەن بەسیر (١٩٧٩) ، زاراوەی کوردی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن ، ، بەڕێوەبەرێتی چاپخانەی زانکۆی سلێمانی .

30- کامل حەسەن بەسیر (٢٠١٣) ، بەراوردێک لە نێوان زمانی کوردی و زمانی عەربیدا ، چاپی دووەم ، چ هێڤی ، هەولێر .

31- کامەران ڕەحیمی (٢٠٠٧) ، خەسار ناسی وشەسازی لە زمانی کوردیدا ، گۆڤاری زمانەوانی ، ساڵی یەکەم، ژ٣ .

32- کەمال جەلال غەریب (٢٠١٢) ، پرۆژەی زانستیی کوردی ، چاپی دووەم ، چ ئاراس ، هەولێر.

33- محەمەد مەعروف فەتاح (٢٠١٠) ، لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان ، چاپی یەکەم، چ ڕۆژهەلات ، هەولێر.

34- محەمەدی مەحوی (٢٠١٠) ، مۆرفۆلۆجی و بەیەکداچوونی پێکهاتەکان ، بەرگی یەکەم، سلێمانی

35- محەمەد وەسمان (٢٠١٢) ، ڕۆڵی ڕەگی کار لە زاراوە داناندا ، کۆنفرانسی زانستیی زمانی کوردی ، هەولێر.

36- محەمەد مەجید سەعید (٢٠١٥) ، فەرهەنگ و پرۆسەی بە لێکسێمبوون ، نامەی ماستەر ، سکولی زمان – زانکۆی سلێمانی .

37- وریا عومەر ئەمین (٢٠١١) ، پیتۆکەکانی زمانەوانی ، چ ئاراس ، هەولێر.

38- هەژار (١٩٧٤) ، کورد و سەربەخۆیی زمان ، گۆڤاری کۆری زانیاری کورد ، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، بەغدا .

39- ادریس بن الحسن العلمي (2002) ، في الاصطلاح ، الطبعة الاولى ، مطبعة دار النجاح الجديدة – الدار البيضاء .

40- اعضاء شبكة تعريب العلوم الصحية (2005) ، علم المصطلح لطلبة العلوم الصحية والطبية ، المكتب

الاقليمي للشرق المتوسط و معهد الدراسات المصطلحية ، فاس المملكة المغربية .

41- حاتم صالح الضامن (1989) ، فقه اللغة ، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي ، جامعة بغداد.

42- فرحات بلولي (2010) ، المصطلح اللساني التداولي قراءة في منهجيات الترجمة ، الممارسات اللغوية ، العدد 1، جامعة مولود معمري –تيزي وزو ، مخبر الممارسات اللغوية في الجزائر .

43- فؤاد مرعي (2002) ، في اللغة والتفكير ، دار المدى للثقافة والنشر.

44- محمد علي الخولي (1982) ، معجم اللغة النظري (انكليزي –عربي) ، مكتبة لبنان ، بيروت.

45- وجيه حمد عبدالرحمن (1982) ، مجلة اللسان العربي ، المجلد التاسع عشر ، الجزء الاول .